

مطالعه کتیبه‌ها و آرایه‌های تزیینی مسجد جامع خوارزمشاهی گناباد*

علیرضا شیخی^{۱*}، زینب خلوصی راد^۲

^۱ استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

^۲ کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، گروه ارتباط تصویری، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۹/۱۰/۹۶، تاریخ پذیرش نهایی: ۳/۶/۹۷)

چکیده

مسجد جامع گناباد، یکی از سه مسجد باقیمانده‌ی دویوانی خراسان به سبک رازی و از یادگارهای عصر خوارزمشاهی است. تزیینات این مسجد، شامل آجرکاری در تزیینات هندسی، کتیبه و گچ‌بری در تزیینات گیاهی است. مقاله حاضر به تبیین تزیینات آجری و گچ‌بری و مطالعه آرایه‌ها و تحلیل بصری کتیبه‌های ایوان جنوبی مسجد پرداخته است. حروف و کلمات کتیبه‌های مسجد جامع گناباد در قالب چه ساختار و نظامی و بر چه مبنایی طراحی شده‌اند؟ روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و در این راستا از منابع میدانی و کتابخانه‌ای بهره برده شده است. در طراحی این کتیبه‌ها، یکدستی حروف و آرایه‌ها در سطح کتیبه نسبت به تزیینات حاشیه وحدت در کتیبه ایجاد نموده است. در این سیر، سادگی عناصر نوشتاری در شکل حروف، حضور عناصر ریزاندام در قسمت بالای کتیبه برای تعادل بهتر در تمام سطوح کتیبه، ضخامت یکنواخت حروف، تناسب حروف با نوار کتیبه، فواصل متناسب حروف در هر سه کتیبه به این وحدت و هماهنگی یاری رسانده است. از سویی دیگر با بررسی کتیبه‌ها، مجموعه‌ای از الفبای کوفی مسجد جامع گناباد بدست آمده که هنر معاصر ایران می‌تواند از این میراث ارزشمند هنری و معنوی، در آثار سنتی و ملی بهره گیرد.

واژه‌های کلیدی

خوارزمشاهیان، مسجد جامع گناباد، کتیبه، آرایه.

*این مقاله برگرفته از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد نگارنده‌ی دوم با عنوان: "مطالعه و تبیین تزیینات وابسته به معماری در مسجد جامع گناباد" در موسسه آموزش عالی فردوس با راهنمایی نگارنده اول است.

**نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۵۵۳۳۸۰۱۶، نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۷۴۲، E-mail: a.sheikhi@art.ac.ir.

مقدمه

و جانوری مسجد جامع گناباد چیست؟ چه ویژگی‌هایی داشته و در چه ساختاری به تصویر کشیده شده است؟ همچنین شناخت فرم‌ها و عناصر تزئینی این بناها، می‌تواند در کاربردهای تزئینی، موضوعات هویت‌دار و تبلیغاتی، مورد بهره‌برداری طراحان قرار گیرد. مسلماً شناخت و معرفی این آثار گامی در شناخت هر چه بهتر هویت و فرهنگ ایرانی- اسلامی است.

رویکرد پژوهش، کیفی و روش تحقیق توصیفی، تاریخی و تحلیلی است. در این مجال، به توصیف آجرکاری شبستان‌ها، رواق‌ها، ایوان‌های جنوبی و شمالی، مدخل ورودی مسجد، همچنین گچ‌بری مسجد جامع و از پس آن، کتیبه‌های ایوان جنوبی از نظر نوع حروف و آرایه‌ها، عناصر بصری مجاورشان و نوآوری در طراحی حروف کتیبه نبش ایوان جنوبی و بازشناسی نقوش گچ‌بری محراب‌های ایوان جنوبی و شبستان شمال شرقی دست‌مایه شناخت و تجزیه و تحلیل است.

مسجد جامع گناباد، یکی از مساجد دویوانی تاریخ‌دار دوره‌ی خوارزمشاهی، در کوی شرقی شهر امروزی یعنی قصبه^۱ واقع است که به استناد کتیبه‌ی کوفی بنایی- که نمای ایوان جنوبی را آذین بخشیده- به سال ۶۰۹ هجری قمری می‌رسد (اکبری، ۱۳۷۷، ۱۵۹-۱۶۷) و شامل این عناصر معماری است: یک حیاط به طول ۶۶ متر و عرض ۴۴ متر، دو مدخل، دو رشته رواق، دو شبستان و دو ایوان که مجموعاً در اطراف حیاط قرار دارند.

تزئینات وابسته به معماری مسجد، ضمن ارائه‌ی زیبایی‌های کالبدی، تجلی نگرش‌های مذهبی بوده که منجر به قداست مکان معماری در نزد مردم مسلمان منطقه در ادوار تاریخی تا عصر حاضر شده است. شناخت وجوه ساختار بصری تزئینات مسجد جامع گناباد (آرایه و کتیبه) و دسته‌بندی آجرکاری و گچ‌بری، هدف پژوهش است و نقش و کتیبه‌های مسجد، مورد واکاوی و تحلیل بصری و معنایی قرار گرفته است. سوال اینست که تزئینات هندسی، گیاهی

پیشینه‌ی پژوهش

یوسف کیانی (۱۳۷۷)، در کتاب تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، از تزئینات منحصر به فرد و بسیار زیبای آجرکاری مسجد جامع گناباد نام می‌برد و از طرح‌های متنوع آجرکاری کتیبه‌های کوفی ایوان جنوبی یاد می‌کند. مهسا خوارزمی و همکاران (۱۳۹۱)، در مقاله‌ی مطالعه در نقوش هندسی تزئینات معماری در مساجد گناباد، ملک زوزن و فریومد، روش‌های ترسیم نقوش هندسی و تطبیق دادن با روش‌ها و ابزارهای معرفی شده در رساله بوزجانی را شرح داده است.

مسجد جامع گناباد

گناباد مرکز شهرستان گناباد، در سیصد کیلومتری جنوب مشهد واقع است و تا تهران، ۱۲۰۰ کیلومتر فاصله دارد. طول این شهر ۵۸ درجه و ۴۶ دقیقه و عرض آن ۳۴ درجه و ۲۰ دقیقه و ارتفاعش ۱۱۰۰ متر است (پاپلی یزدی، ۱۳۸۸، ۴۰۸). مسجد جامع گناباد که در سال ۶۰۹ هجری قمری در مرکز شهر جنابد^۲ ساخته شده بود، از نوع مساجد دویوانی بوده و هم‌عصر مسجدهای زوزن، سنگان، توس و فریومد است که البته بعدها تغییراتی در آن داده شده است (هجرتی، ۱۳۸۶، ۲۲-۲۳). مصالح به کار رفته در مسجد، آجر، خشت، گل و گچ است. دو ورودی مسجد از کوچه سمت شرقی به داخل مسجد دعوت می‌کنند. آجرهای مختلف به کار رفته در معماری خوارزمشاهی و ایلخانی، مشابه آجرهای سلجوقی هستند با این تفاوت که آجرکاری‌های پرکار و طرح‌های

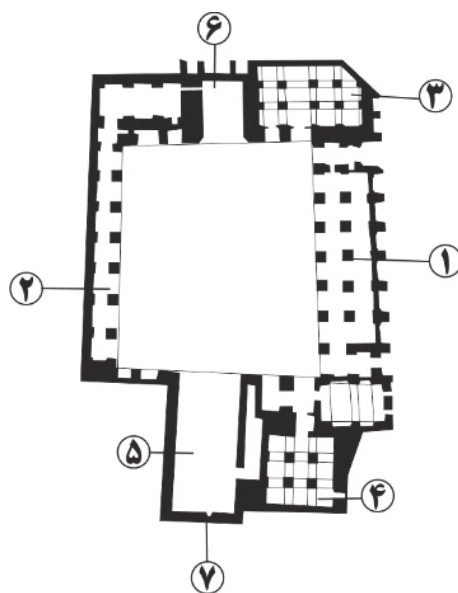
پژوهشگرانی به توصیف باستان‌شناسی و تاریخی جامع گناباد دست یازیده‌اند. عباس زمانی (۱۳۷۳)، در کتاب گناباد پیر تاریخ می‌نویسد: این مسجد علی‌رغم زمین‌لرزه‌های شدید و تحمل تعمیرات مکرر، شکل و همچنین تاریخ بنای اصلی خود (۶۰۹ هجری) را حفظ کرده و از مساجد دویوانی دیگر خراسان (مسجد فریومد و مسجد زوزن)، سالم‌تر مانده است. محمد حسین هجرتی (۱۳۸۶)، در کتاب گناباد/ زفرود تا فردا، آثار به جای مانده و شواهد تاریخی دوره خوارزمشاهیان از جمله مساجد دویوانی در گناباد و سایر نواحی قهستان را، دلیلی واضح بر اهمیت منطقه در این دوره می‌داند. رجبعلی لباف خانیکی (۱۳۸۳)، در کتاب گناباد خاستگاه حماسه‌های پنهان، با توجه به سبک معماری شبستان مجاور ایوان شمالی مسجد جامع گناباد، احتمال می‌دهد که آن نیز در قرن هشتم هجری ساخته و یا مرمت شده باشد، زیرا اخیراً بر دیواره جنوبی شبستان محرابی ظاهر شده که کتیبه و گچ‌بری‌هایی به سبک و سیاق هنرهای رایج قرن هشتم هجری قمری دارد. علی اصغر مقری (۱۳۵۹)، در کتاب بناهای تاریخی خراسان می‌نویسد: این بنا، در قسمت قدیمی گناباد که به قصبه شهر معروف است، واقع شده و از نظر پلان در شمار مساجد دویوانی، چون مسجد فریومد و مسجد زوزن است و در مورد شکل مسجد، توضیحاتی دارد. سید محسن حسینی (۱۳۹۳)، در جلد دوم کتاب مساجد تاریخی خراسان، به آجرکاری در بنا، تزئین ایوان جنوبی شامل کتیبه‌های خط کوفی در بخش فوقانی بغل کش ایوان جنوبی، سرپایه‌ها و پیشانی ایوان جنوبی، اشاره داشته است. محمد

آنها، کلمه "الله" به خط نسخ با گچ و یا گل میخ‌های لاجوردی را در میان گرفته است. دیگر تزئین بنا، گچ‌بری‌های پیش‌طاق ورودی شمال شرقی است که به پرنده‌گانی شبیه دهد، دوبه‌دو با یک گل شاه‌عباسی در میان مزین شده است. بالای در ورودی، کتیبه‌ای منقش به دو هدهد با نوک و گردن دراز است که به هم نگریسته‌اند، با مضمون "بسم الله الرحمن الرحيم السنه ۱۲۳۶ ق."

این مسجد سه شبستان دارد. شبستان تابستانه در ضلع جنوبی (معروف به شبستان یاسین یا قرآن)، شبستان بهاری در ضلع شرقی و شبستان زمستانه در ضلع شمالی که آفتاب‌گیر است. در ضلع غربی که اکنون رواق است، احتمالاً شبستان پاییزه وجود داشته که در اثر زلزله‌های گذشته تخریب و قسمتی از ستون‌های آن جدیداً در اثر کاوش‌های اداره میراث فرهنگی گناباد، پدیدار شده است (تصاویر ۱ و ۲). دو رشته رواق این مسجد، در مشرق و مغرب حیاط قرار دارند. رواق‌های شرقی در دو ردیف و بین دو مدخل مسجد قرار دارند و به صورت هشت ایوان بر حیاط مسجد عمود هستند و رواق‌های غربی در هفت ایوان، عمود بر حیاط با قوس جناغی خودنمایی می‌کنند (تصویر ۳).

ایوان‌های مسجد

ایوان جنوبی (قبله) مسجد با ارتفاع ۱۴/۸۵ متر، عرض ۱۴/۶ متر، دهانه ۸/۹ متر و عمق ایوان ۱۸/۵ متر است. ایوان قبله و طاق‌های آن، دارای تزئینات هندسی، گیاهی و کتیبه‌های آجری است (حسینی، ۱۳۹۳، ۱۰۷). ایوان شمالی مسجد، از ایوان جنوبی کوچک‌تر و از نظر طاق گهواره‌ای سقف، تزئینات آجری، طاق‌نماها^۲ و مشبک‌سازی‌ها^۴، شبیه ایوان جنوبی است (زمانی، ۱۳۴۹، ۱۱). این ایوان، ۶/۵ متر عرض، ۱۱ متر طول و ۱۲ متر ارتفاع دارد (تصویر ۴).

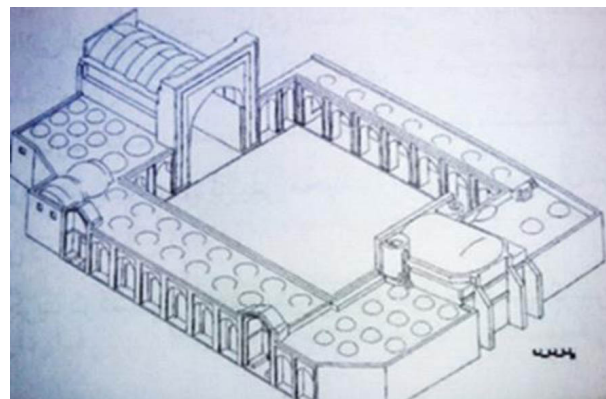


تصویر ۳- پلان مسجد جامع گناباد: شماره‌های ۱، ۲، ۳، ۴ شبستان‌ها و شماره‌های ۵ و ۶ ایوان‌ها.

متنوع، متعلق به معماری سلجوقی بودند.

به طور کلی در دوران خوارزمشاهی و ایلخانی، از کاشی در کنار آجر، بیشترین بهره را برده‌اند و در برخی تزئینات از آجرها و یا سفالینه‌های نقش دار و کاشی‌های پیش‌بر، تراش و قالبی، در ترکیب با یکدیگر، نقوش زیبایی را ایجاد کرده‌اند به طوری که می‌توان دوره ایلخانی را، زمان اوج و کمال این تکنیک ترکیبی آجر-کاشی دانست (شکفته، عودباشی و احمدی، ۱۳۹۴، ۱۰۱).

مسجد جامع گناباد، با نقشه‌ی دویوانی شامل سردر تزئینی، صحن یا میان‌سرا، ایوان‌های شمالی و جنوبی، رواق و سه شبستان ستون دار است. آرایه این مسجد شامل گچ‌بری و آجرکاری، همراه با اندکی آجرلعب دار است. عمده آثار گچ‌بری متعلق به عصر قاجار است که محراب‌ها و سردر مسجد را به عناصر گیاهی و پرنده آراسته است. محراب اصلی بنا در داخل ایوان قبله، دیگر محراب، در شبستان شمال شرقی از دوره قاجار و سومین محراب، چند سال پیش در جرز شبستان شمال شرقی کشف شد که تنها نیمی از این محراب باقیمانده و احتمالاً به دوره ایلخانی برمی‌گردد. تزئین ایوان جنوبی، کتیبه‌هایی به خط کوفی است. کتیبه بغل‌کش سمت غربی ایوان، کلمه شهادتین و سمت شرقی، نام استادکار بنا است. تزئینات ایوان شمالی در حال حاضر قاب‌بندی‌های مستطیل و مربع شکل دارای آجرهای تزئینی با نقوش متنوع است. آجرهای تزئینی، تنها در قسمت پایین ایوان باقیمانده که برخی از



تصویر ۱- موقعیت مکانی مسجد جامع در گناباد. ماخذ: (اداره میراث فرهنگی)



تصویر ۲- طرح سه بعدی مسجد جامع گناباد. ماخذ: (حسینی، ۱۳۹۳، ۱۰۷)



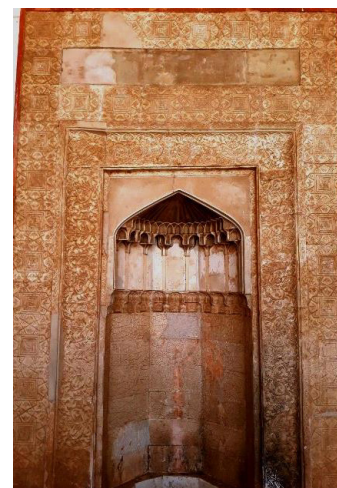
تصویر ۴- ایوان قبله (سمت راست) و شمالی (سمت چپ) مسجد جامع گناباد.



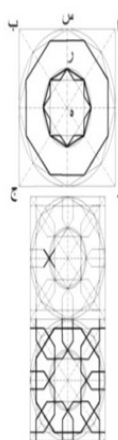
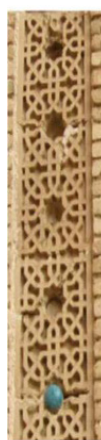
تصویر ۷- محراب گچ‌بری شبستان شمال شرق.



تصویر ۶- محراب قالبی شبستان شمال شرقی و واگیره بزرگ‌نمایی شده از محراب تصویر.



تصویر ۵- محراب ایوان جنوبی (ایوان قبله).



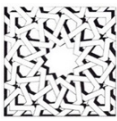
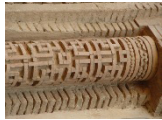
تصویر ۸- آرایه‌های پیش طاق ورودی شمالی شرقی مسجد. ماخذ: (نگارندگان؛ خوارزمی، ۱۳۹۱، ۱۷)

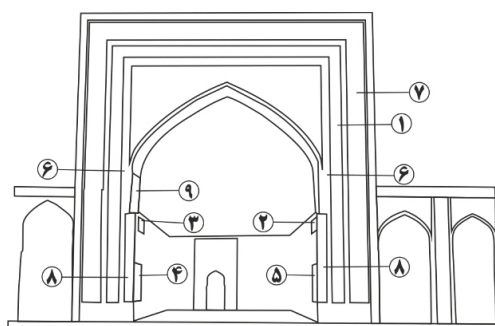
محراب‌ها

برگردد و تزیینات ریز گچ‌بری به شکل گل و پرنده دارد (تصویر ۶). محراب سوم، چند سال پیش در جز شبستان شمال شرقی کشف شد که فقط نیمی از آن با نقش گره ده کند و نیمی از کتیبه گچی به خط ثلث بر زمینه اسلیمی با عبارت "الله ولی التوفیق" باقیمانده است (حسینی، ۱۳۹۳، ۱۰۹-۱۰۸) (تصویر ۷). گره «هشت و طبل موج» (تصویر ۸)، راهروی ورودی شمال شرقی مسجد را آراسته و نمایی زیبا از کاربرد آجر را به نمایش گذاشته است. تزیینات مسجد را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: ۱- هندسی، ۲- نقوش گیاهی، ۳- کتیبه.

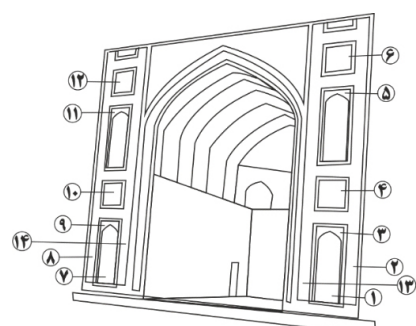
مسجد در حال حاضر دارای سه محراب است که محراب اصلی بنا، در داخل ایوان قبله با ارتفاع ۴/۸۰ متر، عرض سه متر، عمق ۹۵ سانتی‌متر و دهانه ۱/۴۰ متر قرار دارد، که با توجه به مقرنس‌کاری داخل طاق نما، احتمالاً در دوران صفویه تعمیر شده است (سجادی، ۱۳۷۵، ۱۳۴) (تصویر ۵). محراب دوم، با عرض ۱/۶۵ متر و ارتفاع ۲/۱۰ متر، در شبستان شمال شرقی قرار گرفته که تنها تزیین آن، دو ردیف مقرنس^۵ است. این محراب شاید به روزگار قاجار

جدول ۱- نوع تزیینات آجرکاری ایوان شمالی و جنوبی مسجد

ایوان	تصویر آجرکاری	اجرای آجرکاری	نوع تزیینات	نوع طرح و نقش آجرکاری	قدمت	موقعیت در ایوان شمالی
شمالی			کاربرد آجر لعاب‌دار	هشت و طبل موج	ایلخانی	شماره‌های ۱۴، ۱۳، ۲، ۸
شمالی			تزیینات آجری	شش و شش زیر و رو نقش‌دار	ایلخانی	شماره‌های ۱۱، ۴، ۵
شمالی			تزیینات آجری	زمینه شش در شش	ایلخانی	شماره‌های ۱۰، ۳، ۹
شمالی			بخشی از تزیینات آجری	آجرکاری خفته و راسته	ایلخانی	شماره‌های ۱، ۷
جنوبی			تزیین حصیری از گچ سفت	نقوش حصیری	خوارزمشاهیان	شماره ۷
جنوبی			تزیینات آجرکاری	دو جفت نیم استوانه	خوارزمشاهیان	شماره ۸
جنوبی			گچ‌بری	یک نوار گل و بته‌ای یا اسلیمی	خوارزمشاهیان	شماره ۹
جنوبی			تزیینات آجرکاری	دو قطار پیچ	خوارزمشاهیان	شماره ۶

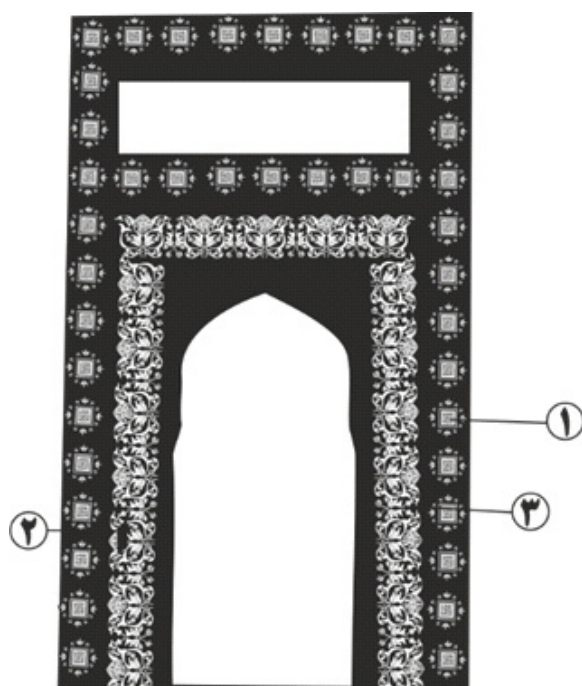


تصویر ۱۰- موقعیت تزیینات نمای ایوان جنوبی.



تصویر ۹- موقعیت تزیینات نمای ایوان شمالی.

تزئینات محراب گچ‌بری ایوان جنوبی



تصویر ۱۱- موقعیت تزئینات محراب گچ‌بری ایوان جنوبی.

محراب ایوان جنوبی، در انتهای ایوان قرار دارد و دارای دو ردیف مقرنس و یک قوس جناغی ست. ارتفاع این محراب ۴/۸۰ متر، عرض محراب ۳ متر، عمق ۹۵ سانتیمتر و دهانه ۱/۴۰ متر است. این محراب، با خطوط متقاطع ستاره‌ای و برگ‌های ظریف مزین شده و در سه حاشیه محاط است (تصویر ۱۱).

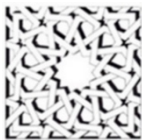
سطح وسیعی از حاشیه‌ی محراب و در داخل حاشیه هندسی، مرکز و میانه محراب، انباشته از نقوش اسلیمی است. ساختار کلی این دسته از آرایه‌های اسلیمی با خطوط منحنی و موج طراحی شده که با حرکت‌های منحنی و برگ‌مانند، تشکیل چند گونه‌ی شکلی داده و با تکرار آنان، سطح پُر می‌شود. درون این حرکت‌های موج، ستاره و برگ‌های گیاهی وجود دارد که ایجاد بافت کرده است.

دیگر تزئین بنا، گچ‌بری‌های داخل پیش طاق ورودی شمال شرقی است؛ پرندگانی شبیه به هدهد که به طور متقارن روبرو و با پشت به پشت هم قرار گرفته‌اند. ساقه گیاهان در قیطان بالا و سربرگ آنها در قیطان پایین قرار گرفته و هفت برگ کوچک در هر طرف وجود دارد به نحوی که پای پرندگان، روی برگ چهارم و منقار آنها روی برگ دوم قرار دارد. مرکز بیضی، با یک نقش گل‌ابی در بین چهار جفت

جدول ۲- گچ‌بری محراب‌ها و سردر ورودی مسجد جامع گناباد

نوع گچ‌بری در شیوه رازی	قدمت	موقعیت در مسجد	ساختار شکل	نوع گچ‌بری	اجرای گچ‌بری و شماره بر مبنای تصویر بالا	تصویر گچ‌بری
گچ‌بری برهشته	دوره ایلخانی بازسازی دوره صفوی	داخل ایوان جنوبی	هندسی	مقرنس کاری		
گچ‌بری شیرشکری	دوره ایلخانی بازسازی دوره صفوی	داخل ایوان جنوبی	هندسی	گچ‌بری قالبی		
گچ‌بری شیرشکری	دوره ایلخانی بازسازی دوره صفوی	داخل ایوان جنوبی	هندسی	گچ‌بری قالبی		
گچ‌بری شیرشکری	دوره ایلخانی بازسازی دوره صفوی	داخل ایوان جنوبی	نقوش گیاهی و برگ‌های سه قسمتی	گچ‌بری قالبی		
گچ‌بری شیرشکری	دوره ایلخانی بازسازی دوره صفوی	داخل ایوان جنوبی	حاشیه باریک گل‌دار	گچ‌بری قالبی		

ادامه جدول ۲.

نوع گچ‌بری در شیوه رازی	قدمت	موقعیت در مسجد	ساختمان شکل	نوع گچ‌بری	اجرای گچ‌بری و شماره بر مبنای تصویر بالا	تصویر گچ‌بری
گچ‌بری برهشته	دوره ایلخانی	دیوار شبستان شمال شرقی	شکل گره در لچکی هشت طبل و موج سمت چپ محراب	محراب گچ‌بری		
گچ‌بری برجسته	دوره ایلخانی	دیوار شبستان شمال شرقی	کتیبه گچی به خط ثلث بر زمینه اسلیمی می باشد که عبارت "الله من التوفیق" در آن تکرار شده است.	محراب گچ‌بری		
گچ‌بری شیر شکاری	دوره قاجار	شبستان شمال شرقی	دارای تزیینات ریز گچ‌بری به شکل گل و پرند است.	محراب قالبی		
گچ‌بری برجسته	دوره قاجار	سردر شمال شرقی	نقش دو هدهد با نوک و گردن دراز بر روی بدن آنها عبارت بسم الله الرحمن الرحیم السنه ۱۲۳۶ ق است.	گچ‌بری		
گچ‌بری برجسته	دوره قاجار	سردر شمال شرقی	پرندگانی شبیه هدهد به صورت متقارن رو به رو یا پشت به پشت هم قرار دارند.	گچ‌بری		

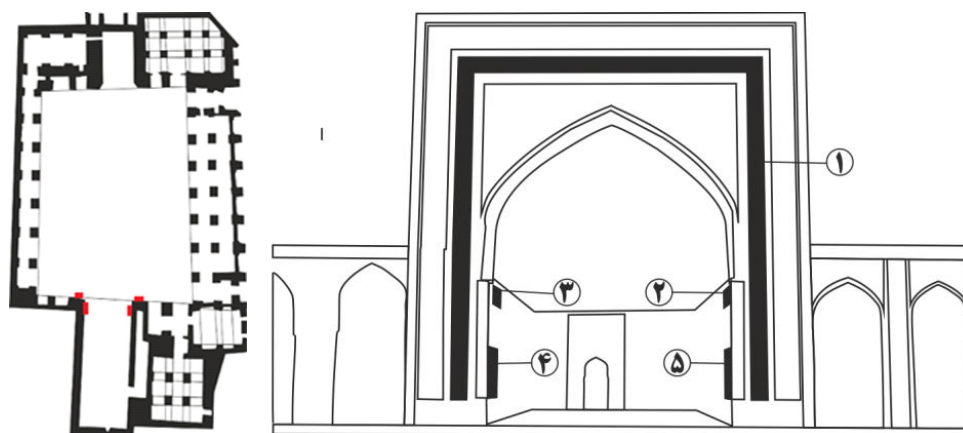
کتیبه‌ی کوفی آجری پاتاق سمت راست ایوان قبله (لا اله الا الله و محمد رسول الله) و در سمت مقابل «عمل... (نیکی) شهابی البنا غفر الله له». زیر این کتیبه، بر سمت چپ ایوان، کلمه الله با استفاده از آجرهای راسته و خفته (ایستاده و خوابیده) نوشته شده- با مشاهده زاویه‌دار از داخل ایوان- و در بالای کتیبه الله، کتیبه دیگری به خط کوفی نام بانی خیر و سازنده مسجد را استاد محمد... یاد کرده است. نوآوری در فرم‌های حروف کتیبه‌ها و نظام نوشتاری آن، در اینجا دست‌مایه‌ی تحلیل است. معیارهای ترکیب‌بندی و نوشتار کتیبه‌های مسجد، به ویژه ایوان جنوبی، به قرار زیر دسته‌بندی و مورد مطالعه واقع شده‌اند:

- ۱- تناسب حروف با نوار کتیبه و آرایه آن
- ۲- بررسی فواصل حروف
- ۳- نقش حروف عمودی شکل
- ۴- نوع خطوط
- ۵- شکل حروف

برگ کوچک و بزرگ طراحی، و در میان هر دو پرند، یک گل شاه عباسی قرار دارد که از زیر آن، چهار شاخه روییده است. پشت هر یک از پرندها، با یک گل هفت‌پر یا ستاره هفت‌پر مزین شده که میانش یک گل یازده‌پر شبیه لوتوس قرار گرفته است. گچ‌بری دیگر پیش طاق در بالای در ورودی قرار دارد و عبارت است از نقش دو هدهد با نوک و گردن دراز که به هم نگاه می‌کنند و روی بدن آنها، کتیبه‌ای نوشته شده است "بسم الله الرحمن الرحیم السنه ۱۲۳۶ ق.". این گچ‌بری و کتیبه، مربوط به دوره قاجار است (جدول ۲).

کتیبه‌های ایوان جنوبی

از امتیازهای مهم مسجد، وجود کتیبه‌های کوفی آجری زیبا بر نمای ایوان جنوبی‌ست که شامل پنج آیه‌ی اول سوره فتح است و به فوزاً عظیماً ختم شده است. در انتهای حاشیه کتیبه، تاریخ ساخت سال ۶۰۹ هجری قمری آمده است (تصویر ۱۲).



تصویر ۱۲- کتیبه‌های ایوان جنوبی مسجد شامل: شماره ۱ کتیبه کوفی ۵ آیه اول سوره فتح، شماره ۲ کتیبه شهادتین، شماره ۳ نام معمار بنا، شماره ۴ و ۵ آجرکاری ۳ الله با خط معقلی.

جدول ۳- کتیبه‌های آجری ایوان جنوبی.

تصویر کتیبه	اجرای کتیبه	موضوع متن	نوع خط	قدمت	موقعیت در مسجد
	لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ	۵ آیه اول سوره فتح	کوفی	خوارزمشاهی ۶۰۹ هـ	نمای ایوان جنوبی
	لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ	لا اله الا الله محمد رسول الله	کوفی	ایلخانی	سمت چپ داخل ایوان جنوبی
	عَمِلَ اللَّهُ الْخَيْرَ مَا لَا يَدْرِي	عمل نیکی شهابی البنا غفر الله له	کوفی	ایلخانی	سمت راست داخل ایوان جنوبی
	عَمِلَ اللَّهُ الْخَيْرَ مَا لَا يَدْرِي	۳ الله با آجر خفته و راسته	آجرکاری به خط معقلی	ایلخانی	سمت راست پایین ایوان جنوبی

تناسب حروف با نوار کتیبه و آرایه آن

حس آرامش را در متن آیات قرآن موجب شده است (تصویر ۱۳). می‌توان بیان داشت گرچه در کتیبه از نوشتار کوفی استفاده شده، اما متناسب با شرایط قرارگیری با عوامل جانبی، حروف متمایز از یکدیگر ترسیم گردیده و این تمایز، در جهت همراهی شکلی با عناصر بصری مجاور کتیبه (آرایه‌های هندسی و اسلیمی) شکل گرفته است. در کتیبه، نمای ایوان جنوبی با توجه به فرم راست خط‌های کتیبه، از فرم‌های هندسی پرکار در حاشیه‌ها و نوارهای اطراف کتیبه استفاده شده تا زیبایی سادگی کلام الهی را به بهترین نحو بنمایاند. در راستای هماهنگی نقش و کتیبه داخلی ایوان شامل شهادتین و استادکار بنا، حاشیه دور کتیبه با اشکال هندسی لوزی و متناسب با تزیینات داخل کتیبه است (تصویر ۱۴).

همراهی سه آرایه هندسی، اسلیمی و نوشتاری در بسیاری از کتیبه‌های این دوران دیده می‌شود و حکم یک سنت ترسیمی در

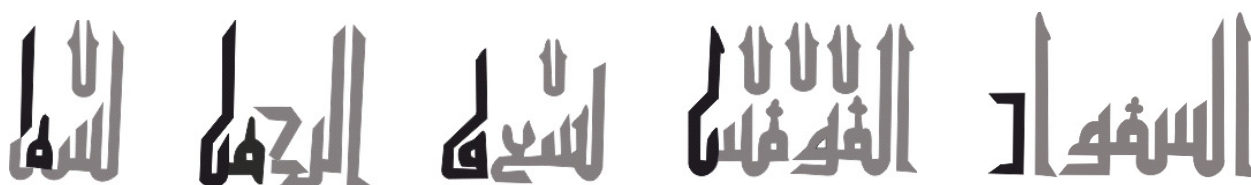
خط کوفی این مسجد، بسیار ساده طراحی شده و لذا به خط "کوفی ساده" نزدیک است. از جمله خصوصیات خاص این خط، عدم استفاده از نقوش اسلیمی پیرامون کتیبه است و طراح، از آرایه‌های تزیینی استفاده نکرده و سادگی را در اولویت قرار داده که این سادگی، موجب نظم در ساختار خط شده است. همچنین رابطه‌ی متناسب بین حروف افقی و حروف عمودی، نظامی موزون و در عین حال پویا به وجود آورده، که نقش اساسی را در زیبایی این خط ایفا می‌کند. یکپارچگی و همراهی شکلی در حروف کتیبه‌های ایوان جنوبی، از اهم مواردی است که کاتب سعی در کنترل آن داشته و با بهره‌گیری از اصل تشابه به جهت یکسان‌سازی عناصر، بدان دست یافته است که این هماهنگی خطوط افقی با عمودی،



تصویر ۱۳- یکپارچگی کل بر اجزای تشکیل‌دهنده‌ی آن در کتیبه ایوان جنوبی.



تصویر ۱۴- کتیبه‌های کوفی نمای ایوان جنوبی و بخش داخلی ایوان.



تصویر ۱۶- بالاروندگی حروف در کتیبه ایوان جنوبی مسجد

تصویر ۱۵- حرف "ت" در کلمه السموات در کتیبه نیش ایوان جنوبی.

نقش حروف عمودی شکل

وحدت در کتیبه‌ها، با حفظ ضرب‌آهنگ در کتیبه، به صورت کاملاً عمودی انجام شده است؛ چرا که حفظ ضرب‌آهنگ، می‌تواند به وحدت اثر بیانجامد. موضوع برای کتیبه‌نویس آن قدر مهم بوده که حتی حروفی که قابلیت بالاروندگی ندارند (مانند و، م، برخلاف حروفی مانند الف، لام که در ذات خود بالارونده هستند و می‌توانند قسمت بالای صفحه را پوشش دهند) را واداشته تا فضای بالای صفحه را با اشکالی دیگر بیارایند (تصویر ۱۶).

این ویژگی در هر سه کتیبه دیده می‌شود، ولی نوع آرایش آن در هر کتیبه متفاوت است. در کتیبه سمت غربی ایوان جنوبی که کتیبه شهادتین است، فرم تزئینی **لا** همانند کتیبه نیش ایوان جنوبی وجود دارد؛ اما از اشکال تزئینی لوزی شکل دیگر نیز بیشتر استفاده شده است. از دیگر شباهت‌های این کتیبه با کتیبه نیش ایوان جنوبی اینک، در هر دو کتیبه، فرم راست خط از فرم منحنی بیشتر دیده می‌شود (تصویر ۱۷).

کتیبه‌ها را دارد. این سنت در کتیبه‌های این مسجد نیز رعایت شده و کتیبه‌نویس جهت یکسان‌سازی این آرایه‌ها، دست به نوآوری در ساختار هر سه دسته از آرایه‌ها، به ویژه آرایه‌های نوشتاری زده است. در ساخت هر کتیبه نظم و پیروی از الگویی خاص در طراحی حروف دیده می‌شود. نخست نظام نوشتاری که در یک سوم پایین کتیبه جای دارد. دوم وجود آرایه‌های هندسی در برخی حروف که در میانه ارتفاع کتیبه حضور دارد و سوم آرایه‌های اسلیمی که در امتداد حروف و در یک سوم بالای کتیبه جای می‌گیرد.

فواصل حروف

از دیگر خصوصیات این کتیبه‌ها، فواصل متناسب حروف است که این ویژگی، در کتیبه نیش ایوان جنوبی، در حروف "ب، ت، ث" برای جای‌گیری کمتر و هماهنگی بیشتر با حروف دیگر- به جای اینکه افقی باشد با فاصله متناسب با حروف دیگر کلمه- به صورت عمودی نوشته شده است (تصویر ۱۵).



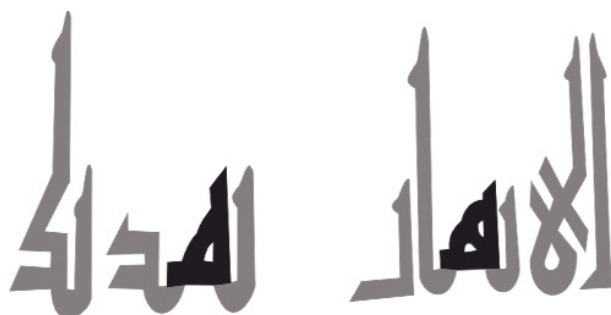
تصویر ۱۷- فرم‌های تزئینی در کتیبه کوفی «شهادتین» داخل ایوان جنوبی- بخشی از خط نگاره کتیبه کوفی «۵ آیه اول سوره فتح» نبش ایوان جنوبی.



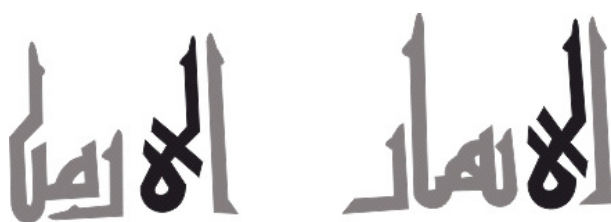
تصویر ۱۸- خط نگاره کتیبه «استاد کار بنا» مدخل شرقی ایوان جنوبی.



تصویر ۲۱- حرف ح در کلمه الرحمن و کلمه فتحا در کتیبه نبش ایوان جنوبی.



تصویر ۲۲- حرف ه در کلمه الانهار و یهدیک در کتیبه نبش ایوان جنوبی.



تصویر ۲۳- حرف لا در ترکیب کلمات الانهار والارض در ایوان جنوبی.



تصویر ۱۹- راست خط‌ها در بخشی از کتیبه کوفی نبش ایوان جنوبی.



تصویر ۲۰- مقایسه حروف ف، م، و، در کتیبه نمای ایوان جنوبی.

شباهت با نظام هندسی در کتیبه بوده است. شیوه‌های طراحی حروف در دو گروه تقسیم شده؛ گروه اول، مجموع خطوطی هستند که در شکل و فرم آنها، برتری با خطوط مدور است و دارای جلوه‌ای پویا هستند. گروه دوم، مجموعه خطوطی هستند که در شکل و فرم آنها، برتری با خطوط مستقیم (عمودی- افقی) یا زاویه‌دار است. این گروه دارای جلوه‌ای ایستا هستند (حلیمی، ۱۳۹۰، ۲۲-۲۳). قالب کلی کتیبه مسجد جامع گناباد، با راست خط‌ها سازمان یافته و انحناهای متناسب در کنار راست خط‌ها، جلوه‌ای زیبا به کتیبه کوفی داده است (تصویر ۱۹).

در حالی که در کتیبه سمت شرقی ایوان جنوبی "عمل نیکی شهبایی البنا غفرالله له"، این فرم با ترکیب تزئینات ظریف و اشکالی دیگرمانند لوزی و... باعث ایجاد فضایی پر و شلوغ شده، در این کتیبه، از فرم منحنی نسبت به دو کتیبه دیگر بیشتر استفاده شده است (تصویر ۱۸).

حفظ ضرب‌آهنگ در فواصل مشخص کتیبه موجب گردیده تا کتیبه‌نویس، متناسب با ظرفیت شکلی هر حرف، از قابلیت تنوع ریختی حروف بهره‌برد و در این میان، آنچه که توانسته در راستای یگپارچگی نوشتار، الگو قرار گیرد، شکل حروف نبوده بلکه حفظ

جدول شماره ۴- الفبای خط کوفی برگرفته از کتیبه‌های مسجد جامع گناباد.

حروف الفبا	حرف اول کلمات	حرف وسط کلمات	حرف آخر کلمات
ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب
ت	ت	ت	ت
ث	ث	ث	ث
ج	ج	ج	ج
ح	ح	ح	ح
د	د	د	د
ذ	ذ	ذ	ذ
ر	ر	ر	ر
ز	ز	ز	ز
س	س	س	س
ش	ش	ش	ش
ص	ص	ص	ص
ض	ض	ض	ض
ط	ط	ط	ط
ظ	ظ	ظ	ظ
ع	ع	ع	ع
غ	غ	غ	غ
ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق
ک	ک	ک	ک
گ	گ	گ	گ

کتیبه‌نگاری شده‌اند. حرف میم در ابتدا و وسط کلمات در قالب نیم‌دایره با تزئین تاج سه‌تایی بر روی آن، فرم نوشتاری کتیبه را از حالت ساده و فرمیک خارج کرده و شکل تزئینی زیبایی به خود گرفته است، درحالی که حروف ف و واو، در قالب یک چهارم دایره با دو فرم متفاوت دیده می‌شوند. حروف ف و قاف، ساده‌تر از واو طراحی شده‌اند (تصویر ۲).

حروف ح-خ-ج، کاملاً متفاوت و با استفاده از فرم راست خط‌ها بدون هیچ انحنايي، دقیقاً در نیمه کتیبه از نظر طولی قرار دارد و با وجود ساختار متفاوت، ریتم متناوب را در متن ایجاد کرده است. به طور مثال حرف ح در کلمه الرحمن و فتحا، متناسب با نوع کلمه متفاوت طراحی شده است (تصویر ۲۱).

حرف «ه» در کتیبه نبش ایوان جنوبی نیز، مانند حرف «ح» به دو صورت نوشته شده که انتخاب آن در کلمه، بر مبنای شکل و فرم و از باب زیبایی است و در دو کلمه الانهار و یهدیک دیده می‌شود (تصویر ۲۲).

جنبه بدعت دیگر، ترکیب کلمه لا در کتیبه ایوان جنوبی است که ضرب‌آهنگی زیبا را پدید آورده است. این زیبایی در دو کلمه الانهار و الارض به تصویر کشیده شده است (تصویر ۲۳).

حروف الفبا	حرف اول کلمات	حرف وسط کلمات	حرف آخر کلمات
ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب
ت	ت	ت	ت
ث	ث	ث	ث
ج	ج	ج	ج
ح	ح	ح	ح
د	د	د	د
ذ	ذ	ذ	ذ
ر	ر	ر	ر
ز	ز	ز	ز
س	س	س	س
ش	ش	ش	ش
ص	ص	ص	ص
ض	ض	ض	ض
ط	ط	ط	ط
ظ	ظ	ظ	ظ
ع	ع	ع	ع
غ	غ	غ	غ
ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق
ک	ک	ک	ک
گ	گ	گ	گ

نوع خطوط و شکل حروف

نوع خطوط شامل کوفی ساده، تزئینی و بنایی است. این نوع خط، در هر سه کتیبه کوفی ساده و از نوع بی نقطه است. در این کتیبه‌ها، حروف چسبان در کنار یکدیگر به صورت ریتمیک، یک حرف با فرم راست در کنار یک حرف با فرم منحنی قرار گرفته‌اند. حروفی مانند میم-فا-قاف-واو که حالت گرد کوچک دارند و از لحاظ فرمی به هم شباهت دارند، در این کتیبه‌ها، متفاوت

نتیجه

حال، تفاوت‌های اندکی از نظر تزئینات و سایر فرم‌هایی که در قسمت بالای کتیبه‌ها اضافه شده، در هر سه کتیبه مشهود است. حفظ ضرب‌آهنگ در فواصل مشخص علاوه بر وحدت کتیبه، متناسب با ظرفیت شکلی هر حرف، از قابلیت تنوع ریختی حروف بهره گرفته و آنچه که در راستای یکپارچگی نوشتار، الگو قرار می‌گیرد، شکل حروف نیست بلکه حفظ شباهت با نظام هندسی است. تحلیل‌های انجام شده نشان داد فرم‌های هندسی و گیاهی

در ساختار کتیبه‌های ایوان جنوبی مسجد جامع گناباد، عناصر هندسی و نوشتاری، نقش ایفا می‌کنند تا با پیروی از قواعد منسجم در خط کوفی، تشابه شکلی را در هر سه آرایه به تعادل رسانند و در عین حال، در طراحی برخی حروف به دلنشینگی قابل دست پیدا کنند. کتیبه‌نویس در این مسیر، از ویژگی یکسان‌سازی فرمی میان اشکال حروف و نقوش سود برده است. همچنین یکپارچه‌سازی شکلی میان کلیات و جزئیات کتیبه‌ها دیده می‌شود؛ ولی در عین

در کتیبه‌های مسجد، سطوح با نوشتار و نقوش از متون قرآنی و تاریخی آکنده شده و انتخاب ۵ آیه اول سوره فتح، برای گشایش در کار و نوید پیروزی مسلمانان بر نبش ایدان جنوبی بوده است.

در ترسیم نقوش و کتیبه‌ها، علی رغم سادگی، بسیار دقیق و هماهنگ با یکدیگر هستند و در بسیاری از تزیینات گچی، یک واحد تکرارشونده جهت پوشاندن یک ردیف به کار رفته است.

پی‌نوشت‌ها

(۱۳۹۱)، مطالعه در نقوش هندسی تزیینات معماری در مساجد گناباد، ملک زوزن و فریومد، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۷، شماره ۳، صص ۱۳-۲۲.

زمانی، عباس (۱۳۴۹)، مسجد جامع گناباد، هنر و مردم، دوره ۸، شماره ۹۲، صص ۶-۱۴.

زمانی، عباس (۱۳۷۳)، گناباد پیر تاریخ مسجد، مرنديز، مشهد.

سجادی، علی (۱۳۷۵)، سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران، سازمان میراث فرهنگی، تهران.

شکفته، عاطفه، احمدی، حسین و عودباشی، امید (۱۳۹۴)، تزیینات آجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در تزیینات دوره خوارزمشاهی و ایلخانی، پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره ۳، شماره ۱، صص ۸۴-۱۰۴.

کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۷)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.

لباف خانیکی، رجبعلی (۱۳۸۳)، گناباد خواستگاه حماسه‌های پنهان، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

مقری، علی اصغر (۱۳۵۹)، بناهای تاریخی خراسان، انتشارات اداره کل فرهنگ خراسان، مشهد.

هجرتی، محمد حسن (۱۳۸۶)، گناباد از فرود تا فردا، انتشارات گناباد، گناباد.

۱ قصبه: {قدیمی} شهر کوچک؛ قصبه. دهی از دهستان مرکزی بخش جویمند حومه شهرستان گناباد.

۲ جنابد: نام قدیم گناباد.

۳ طاق‌نما: نمای دیوار به صورت طاق که عرض و پهنایی نداشته باشد.

۴ مشبک‌سازی: شبکه دار، وراخ سوراخ.

۵ مقرنس: نوعی گچ‌بری در سقف بناها به شکل نقش‌ونگار برجسته یا پله‌پله.

فهرست منابع

اکبری، پریوش (۱۳۷۷)، معماری مساجد خوارزمشاهی در خراسان، اثر، شماره ۲۹-۳۰، صص ۱۵۹-۱۶۷.

پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۸۸)، فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد.

حسینی، محسن (۱۳۹۳)، مساجد تاریخی خراسان، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد.

حلیمی، محمد حسین (۱۳۹۰)، زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان، قدیانی، تهران.

خوارزمی، مهسا؛ طاووسی، محمود؛ پورمند، حسنعلی و نیستانی، جواد

Study of the Decoration and Manuscriptions of the Kharazmshahi Jami Mosque of Gonabad City*

Alireza Sheikhi^{1*}, Zeynab Kholousi Rad²

¹Assistant Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran.

²MA in Graphic, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.

(Received 9 Jan 2018, Accepted 25 Aug 2018)

Gonabad mosque is one of the three remaining mosques of Khorasan's two monasteries, the Razi style and the memorials of the Kharazmshahi era. Two other buildings are Foroumad and Sangan mosques. The decorations of this mosque include bricks, a little brickwork and stucco, most of which were related to the Qajar era, works that fit in the altar and the head of the mosque. The present article aims to clarify the decorations of brick and gypsum and study arrays and visual analysis of the inscriptions of the southern porch of the mosque. The letters and inscriptions of the mosque are based on the structure, military structure and basis. The research methodology is descriptive and analytical and in this regard it has been used for field and library resources in designing these inscriptions, the uniformity of the letters and arrays at the inscription level has created unity in the inscription in relation to the lateral factors. In this course, the simplicity of writing elements in the form of letters, the presence of finite elements in the upper part of the inscription for better balance at all levels of inscription, the uniform thickness of letters, the proportion of letters to the inscription, the appropriate intervals of the letters on each inscription, to this unity and harmony. On the other hand, by examining the inscriptions, a collection of Kofi alphabet of the Gonabad Mosque has been obtained that contemporary Iranian art can use this valuable artistic and spiritual heritage in traditional and national works. The text of the arrays of writing from the Qur'an and religious texts has been selected and has spiritual significance. The mosque's Kofi's line is very simple and is therefore close to the "Kofi simple" line. One of the special features of this line is the lack of use of inspirational

designs around the inscription, and the designer did not use decorative arrays and put simplicity in the first place. The accompaniment of three geometric, slalomic and written arrays is seen in many of the scrolls of this era, and it has a graphic tradition in the inscriptions. This tradition is also observed in the inscriptions of this mosque, and the inscription for the harmonization of these arrays has made innovations in the structure of all three categories of arrays, in particular written arrays. Preserving the beat at the specified intervals of the inscription, the inscription allows the inscription to be appropriate to the shape of each letter, the ability to use the versatility of the letters. The accompaniment of three geometric, slalomic and written arrays is seen in many of the scrolls of this era, and it has a graphic tradition in the inscriptions. At the end of the decoration, the mosque's architecture, along with the presentation of physical beauty, was a manifestation of religious and ritual attitudes and the physical and physical facial beauty has led to the sanctity of the architectural location of the Muslim people of the region in the historical period to the present.

Keywords

Khwarazmshahian, Gonabad Mosque, Inscriptions, Arrays.

*This article is extracted from the second author's M.A. thesis, entitled: "Study and Explaining the Architectural Decoration of the Jame Gonabad City" at the Ferdows Institute of Higher Education under supervision of first author.

**Corresponding Author: Tel: (+98-915) 5338016, Fax: (+98-21)66466742, E-mail: a.sheikhi@art.ac.ir.